

HENRI DE LUBAC

PE CĂILE DOMNULUI

Omul înaintea lui Dumnezeu

Cu o prezentare de Emmanuel Tourpe

Traducere din limba franceză de
Maria-Magdalena Anghelescu

Galaxia Gutenberg
2026

CUPRINS

<i>Prezentare, de Emmanuel Tourpe (fragment)</i>	5
PE CĂILE DOMNULUI	
<i>Avertisment</i>	10
<i>Cuvânt-înainte la ediția italiană din 1966</i>	11
<i>Despre cunoașterea lui Dumnezeu</i>	12
<i>Abyssus abyssum invocat</i>	13
PRIMUL CAPITOL: Despre originea ideii de Dumnezeu.....	24
CAPITOLUL AL DOILEA: Despre afirmarea lui Dumnezeu	44
CAPITOLUL AL TREILEA: Despre dovada lui Dumnezeu	68
CAPITOLUL AL PATRULEA: Despre cunoașterea lui Dumnezeu.....	100
CAPITOLUL AL CINCILEA: Despre inefabilitatea lui Dumnezeu	135
CAPITOLUL AL ȘASELEA: Despre căutarea lui Dumnezeu	168
CAPITOLUL AL ȘAPTELEA: Actualitatea lui Dumnezeu	204
<i>Imn lui Dumnezeu</i>	229
<i>Postfață</i>	234
<i>Indice de nume</i>	252

„Sunt conștient că, pentru mine, datoria față de Dumnezeu, de departe cea mai importantă din viața mea, este să vorbesc despre El în tot ceea ce gândesc și în tot ceea ce spun.”

Sfântul ILARIE, *De Trinitate* 1, I, c. 37,
Citat de sfântul Toma de Aquino,
Contra Gentiles 1, I, c. 2.

„Nu am scris niciodată nimic despre ceea ce constituie obiectul efortului meu.”

PLATON, *Scrisoarea a VII-a*

„Ceea ce le lipsește cel mai mult oamenilor Este cunoașterea lui Dumnezeu.”

FÉNELON, *Sentiments et avis chrétiens*, I.

[Adăugire manuscrisă pe exemplarul autorului: éd. Vivès, 1854, c. I, p. 563]

„Forte substomacharis, si adhuc pergimus quarere: quid est Deus? tum quia toties jam quaesitum est, tum quia diffidis inventum iri. Dico tibi, pater Eugeni, solus est Deus, qui frustra numquam quaeri potest, nec cum inveniri non potest.”*

Sfântul BERNARD, *De consideratione*, 1. V, c. XI, n. 24.

* S-ar putea să te tulbure faptul că încă mai căutăm să aflăm: Ce este Dumnezeu? Pe de o parte, pentru că s-a pus această întrebare de atâtea ori, pe de alta, fiindcă te temi că nu vom găsi răspunsul. Îți spun, părinte Eugeniu, Dumnezeu este singurul care nu poate fi căutat în zadar, chiar dacă nu poate fi găsit. (n. t.)

DESPRE ORIGINEA IDEII DE DUMNEZEU

Teorii despre originea ideii de Dumnezeu sunt numeroase. Iar de un secol încoace s-au multiplicat. Majoritatea nu explică nimic sau fac să dispară, fără să-și dea seama, chiar lucrul pe care vor să-l explice. Cele mai diverse discipline se amestecă aici, guvernate toate de același *a-priori*: că este vorba despre o iluzie. În punctul de plecare stă ateismul și le ghidează fără încetare calea: cum să ne surprindă că tot el este și la linia de sosire? Formulată mai mult sau mai puțin explicit, concluzia obișnuită este, de fapt, că orice idee de Dumnezeu trebuie respinsă pentru că se știe acum „prin ce mecanism a fabricat umanitatea această idee și că acest mecanism este o înșelătorie”. – Dar asta este doar o chestiune de principiu.

Omul, se spune de exemplu, a divinizat cerul. Dar de unde a luat ideea de divin, ca să o aplice exact cerului?¹ De ce poate fi observată peste tot această mișcare spontană a speciei noastre? De ce această întreprindere de divinizare, fie că este vorba despre cer, sau despre orice altceva? Însuși cuvântul „Dumnezeu”, se spune în plus, făcând apel la filologie, nu înseamnă altceva decât „cerul luminos al zilei”. Fie. Dar de ce tocmai „cerul luminos al zilei” a devenit pentru oameni un zeu? Mulți nici nu văd măcar că aici se ridică o întrebare.²

Toți cei care vor să existe o geneză propriu-zisă a ideii de Dumnezeu – fie că această geneză este concepută de ei ca ideologică sau sentimentală, ca

¹ După alții, dar cu mai multă abundență și precizie, dl. Mircea Eliade a arătat în al său *Tratat de istorie a religiilor* (1948) cum, în realitate, inteligența primitivă percepe sacrul sau divinul sau orice nume i s-ar da într-un singur și același act, la început individual, și nu ca urmare a unei false inducții, prin obiectul sensibil care îi servește ca simbol spontan (oricare ar fi, de altfel, procesul mental care duce la acest tip de a percepție). Este fenomenul pe care el îl analizează sub numele de „hierofanie” și care, bine explicat, este suficient pentru a ruina pseudo-explicațiile „naturiste”.

² Din nou, în virtutea unui sofism similar, evoluționismul crede că poate explica trecerea treptată de la caracterul naturalist la caracterul moral al credinței în divinitate. Sofism denunțat în mod clar de Charles RENOUVIER, *Philosophie anlytique de l'histoire*, vol. I (1896), p. 61.

individuală sau socială, fie că este declarată total iluzorie sau relativ fondată —, neagă cu toții în avans, cel puțin implicit, ideea de Dumnezeu. O neagă reducând-o la *cu totul altceva*.³

„Nu se vede prea bine”, scrie dl. Mircea Eliade, „în ce fel faptul că descoperirea primelor legi geometrice s-a datorat necesităților empirice de irigare a Deltei Nilului, poate să aibă o importanță oarecare în validarea sau invalidarea acestor legi.”⁴ Putem aplica aici același raționament. Căci nu este clar, de fapt, în ce fel faptul că prima apariție a ideii de Dumnezeu în conștiință a fost provocată, poate, de un spectacol sau altul, a fost legată de o experiență senzorială sau alta, ar putea fi suficient pentru a pune sub semnul întrebării validitatea acestei idei. Și într-un caz și în altul, problema genezei empirice și problema esenței sau a valorii sunt distincte. Sunt de un alt ordin. La fel cum topografia nu a dat naștere geometriei, nici ideea de Dumnezeu nu s-a născut cu adevărat din experiența furtunii sau a cerului luminos. Această idee trebuie considerată în ea însăși: nu în ocaziile nașterii sale, ci în motivele ei interne.

Dacă ideea de Dumnezeu există cu adevărat în om, niciun fapt accesibil istoriei, psihologiei, sociologiei sau oricărei alte discipline științifice nu este realmente cauza ei generatoare.⁵ Niciun „proces” observabil nu este suficient

³ Așa cum face, printre mulți alții, Emile DURKHEIM, despre care dl. Maurice MERLEAU-PONTY spune pe bună dreptate (*Sens et Non-Sens*, 1948, p. 177) că el „definește nominal religiile prin sacru, arată apoi că experiența sacrului coincide cu momentele de cea mai mare coeziune a societății totemice și conchide că, cel puțin în formele elementare și, fără îndoială, și în formele ei superioare, viața religioasă nu este decât modul în care societatea devine conștientă de ea însăși.” La fel și Sigmund FREUD atunci când explică „geneza ideii monoteiste și „condițiile istorice și psihologice ale formării sale”: *Moïse et le monothéisme*, trad. Anne BERMAN (1948), pp. 92, 102, 111, 155. Sau chiar și A. H. KRAPPE, *La genèse des mythes*, (tr. fr. 1952), p. 39: „Animismul este baza unică, necesară, a teismului.”

⁴ *Le Chamanisme* (1951), p. 239, nota.

⁵ În *Analyse de l'entendement humain*, D.-J. GARAT scria: „Când vom vedea un mare număr de divinități în fața cărora neamul omenesc a trăit secole de-a rândul tremurând, prosternat, născându-se din scrierea hieroglifică, vom fi terifiți de puterea semnelor.” Sub stilul și cu știința unei epoci bine determinate, recunoaștem aici un sofism care nu încetează să se reproducă. Garat se prezintă aici ca „sofistul strălucit” pe care l-a descris unul dintre oamenii care l-au cunoscut cel mai bine (SAINTE-BEUVE, *Chateaubriand et son groupe littéraire*, ed. a 2-a, vol. I, 1872, p. 62, nota; și *Saint-Martin*, în *Causeries du Lundi*, 19 iunie 1854). Dacă n-ar fi vrut să vorbească decât despre *niște* divinități, explicația sa ar putea fi discutată în planul observației științifice, fără a trebui să fie respinsă *a priori*. Dar dacă intenționa, așa cum se pare, să explice în

pentru a o explica. În acest sens, ea nu are nicio geneză; la fel cum – pentru a relua aceeași comparație – nici geometria nu are vreo geneză. Ceea ce nu înseamnă, ba chiar dimpotrivă, că nu ar putea fi „dedusă”. Ci înseamnă doar că ea nu se reduce la rezultatul înșelător al niciunei transformări empirice. Eclozarea ei în conștiință poate să depindă, desigur, de o condiție sau alta; poate fi determinată chiar de o ocazie sau alta, provocată de un semn sau altul. Un fenomen particular poate fi în mod special apt de a-i da spiritului șocul avertizator, de a-l trezi. Se poate, de exemplu, ca „prima concepere a Cuvântului lui Dumnezeu ca putere cosmică” să le fi venit strămoșilor noștri prin intermediul „fenomenului natural al furtunii: bubuitul tunetului nu reprezenta oare vocea Dumnezeului puternic și redutabil?”⁶ Se pot formula multe alte ipoteze mai mult sau mai puțin plauzibile, mai mult sau mai puțin sustenabile, care nici nu se opun, de altfel, neapărat una alteia, ci adesea se completează. Este deci posibil și nu este lipsit de interes să analizăm anumite condiții sau anumite procese ale descoperirii lui Dumnezeu și, tocmai aici, lucrările istoricilor, ale etnologilor și psihologilor abundă de observații utile – deși de cele mai multe ori prea parțiale. Cercetările lor sunt fecunde. Dar, în orice caz, ele nu ne pot

acest fel geneza ideii înseși de *divinitate*, aceasta este din partea lui o *ignoratio elenchi*. Și câte alte exemple nu întâlnim mai târziu! Wellhausen încerca să dea și o explicație a monoteismului prin efectul limbajului asupra gândirii. Chiar și acel sofism provenit din aceeași *ignoratio elenchi*, recent, la Julian HUXLEY, *La religion considérée comme problème objectif*, în culegerea *L'homme, cet être unique* (tr. fr. Neuchâtel, 1947); ceea ce-i permite autorului să conchidă: „Avansul științelor naturale, al logicii și psihologiei, ne-au condus la un stadiu în care Dumnezeu nu mai este o ipoteză utilă” (p. 347). El face mare caz, în principal, de descoperirile psihologiei: „Trebuie ca explorarea analitică a propriului său spirit de către om să nu fie destul de avansată pentru ca el să-și mai poată proiecta și personifica forțele inconștiente ale supra-Sinelui său și ale Identității sale în forma unor ființe exterioare lui”; dar până la urmă vine ziua în care „analiza spiritului uman cu descoperirea facultăților sale de proiecție și de îndeplinire a dorințelor sale, a subconștientului ascuns și a depresiilor sale de care nu își dă seama” fac inutilă orice idee despre un Dumnezeu distinct de om. Această zi a venit: „O slabă urmă de Dumnezeu, pe jumătate metafizic, pe jumătate magic, mai planează deasupra lumii noastre, asemănător cu o grimasă; dar sporirea cunoașterii psihologice va șterge din univers până și aceste vestigii” (pp. 345-349). Simțim întotdeauna o jenă când întâlnim astfel de sărăcii ieșite de sub pana unui savant de marcă.

⁶ M.-E. BOISMARD, O. P., *Le Prologue de Saint Jean* (1953), p. 111: „Un rest al acestor concepții primitive se poate să fi fost mai mult sau mai puțin poetizat în Psalmul XXIX, care este un imn închinat Domnului furtunii [...]”

LBPRIS | We know books

învăța esențialul. Să nu comitem încă o dată acel sofism care constă din „a căuta principii în origini.”⁷

Există căi, nenumărate căi, care conduc la Dumnezeu. Există și căi diverse, căi sigure, de valoare universală, pentru a fonda în mod rațional ideea de Dumnezeu și pentru a întări astfel inteligența în afirmarea sa. Căci se poate ajunge la *Cel care Este* pornind de la oricare dintre obiectele despre care se poate spune că *sunt*⁸ – și despre care ar trebui să spunem în același timp că *nu sunt*. Pe un cu totul alt plan decât cel al proceselor empirice, există dovezi ale lui Dumnezeu. Și tocmai de aceea nu există, la drept vorbind, nu poate exista o „geneză” a ideii de Dumnezeu.

*

**

„Considerând lucrurile în geneza lor, se obține o înțelegere perfectă a lor.”⁹ Aceste cuvinte ale sfântului TOMA își găsesc aici aplicația. Căci – așa cum bine arată sfântul Toma – despre Dumnezeu nu ar trebui să avem o astfel de înțelegere. Ideea de Dumnezeu nu se explică nici ca cea a unei iluzii perfect pătrunse în cauzele sale, nici ca cea a unei construcții a spiritului.

*

**

O mare dezbateră s-a deschis pentru a determina dacă afirmarea obiectivă a lui Dumnezeu provine din „gândirea logică” sau din „gândirea mitică”, adică, din rațiune sau din imaginație; sau, așa cum se gândea adesea, din adevăr sau din iluzie. Dar poate că nu s-a acordat întotdeauna suficientă atenție faptului că și logica are iluziile ei; că este tentată să extrapoleze în domeniile imaginarii, unde i s-ar putea întâmpla să fie prea „rațională” pentru a-l putea găsi cu adevărat pe Cel care este mai presus de rațiune... Dumnezeu raționalismului

⁷ Cf. Jules LACHELIER, *Vocabulaire philosophique*, s.v. *Origine*. „Origine nu se poate spune decât despre o începere în timp, despre un prim fapt [...] O rațiune metafizică nu ar trebui să fie numită astfel [...] Trebuie să i se spună *principiu*.”

⁸ Étienne GILSON, *Le Thomisme*, ed. a 4-a (1942), p. 119.

⁹ Sfântul TOMA, *In Polit.*, I, 2. (1252).

este într-adevăr Dumnezeu adevărat? Este ideea de Dumnezeu o idee solidă și într-adevăr rațională?

În realitate, afirmarea autentică a lui Dumnezeu – care este mult mai mult decât o afirmație – provine din cea mai profundă acțiune a gândirii, care nu este în sine nici „mitică”, nici pur „logică”, cu toate că trebuie să împrumute, firește, căile logicii și cu toate că utilizează, pentru a-și da o corporalitate, forțele imaginației, astfel încât construcțiile ei spontane prezintă o structură analogă cu cele ale miturilor. Poate că, pentru a ține cont de toate aceste elemente, ar fi mai bine să o numim cu un cuvânt de care abuzurile moderne n-ar trebui să reușească să ne priveze, o afirmație „simbolică”¹⁰, sau chiar cu un alt vechi cuvânt drag Părinților, „analogică”.¹¹

¹⁰ Cuvintele „simbol” și „simbolic” au făcut „obiectul atâtor abuzuri într-un sens anti-intelectual și anti-real, într-o epocă relativ recentă, încât ezitam, de fapt, uneori să le reintroducem în limbajul gândirii tradiționale, cu toate că acolo este locul lor. R. P. SERTILLANGES scria odinioară, *Les grandes thèses de la philosophie thomiste* (1928), p. 80: În explicarea noastră a cunoașterii lui Dumnezeu „nu ne coborâm până la simbolism, căci ceea ce spunem despre Dumnezeu nu este pentru noi doar figurativ, nu este arbitrar, nu este subiectiv; ci este fondat în adevăr, căci corespunde unui raport adevărat, un raport perfect definit din partea noastră, chiar dacă nu este definit din cealaltă parte; raport esențial, deși raportează termenul său uman la ceva care nu are esență. De vreme ce atribuțiile noastre sunt bine întemeiate, chiar dacă vizând Ceea-ce-nu-poate-fi-numit, nu vorbim despre simbolism, ci despre adevăr formal, oricât de lamentabil ar eșua [...]” Cf., *ibid.* : „Simbolismul nu este o doctrină, este un agnosticism nuanțat”, și p. 11: „agnosticism deghizat”. Într-o astfel de accepție se înțelege de la sine că vom respinge cuvântul! Vezi și A. GARDEIL, în *Revue thomiste*, 1904, pp. 70-73. Din contra, Ch. De MORÉ-PONTGIBAUD, *Sur l'analogie des noms divins*: „Când este vorba despre lucruri divine, [...] simbolul se prezintă ca un mijloc de cunoaștere, desigur, nu exclusiv, ci normal, și astfel putem spune că terenul propriu și natural al simbolismului este revelația.” (*Recherches de science religieuse*, 1954, p. 344, nota 17).

¹¹ Este ceea ce dl. Jacques MARITAIN numește „intelecția ananotică”: *Les degrés du savoir* (1932), p. 445. – Cineva a spus că această aluzie la Părinții Bisericii ar fi abuzivă, pentru că „în ciuda, sau mai degrabă din cauza grijii lor pastorale și apostolice de a orienta inimile oamenilor spre Dumnezeu”, ei „s-au ferit să arunce o discreditare oricât de mică asupra valorii transcendente a conceptelor noastre umane”. Vrem și noi să ne ferim la fel ca ei de aceasta și, la nevoie, trebuie s-o spunem, chiar mai bine decât unii dintre ei. Căci a crede că nu vom găsi niciodată la niciunul dintre ei maniere de a vorbi excesive în imprecizia lor înseamnă a nu-i cunoaște bine. Am evitat, așadar, și să cităm un text sau altul care ar fi putut face să rezulte o idee schimbată asupra adevăratei lor gândiri. Iată-l, de ex., pe sfântul IERONIM *In Ecclesiasten* V, 1: „[...] Scimus imbecillitatem nostram, quod, quantum distat caelum a terra, tantum nostra opinatio a natura illius separetur [...] Qui plura voluerit de divinitate disserere, incidit in stultitiam [...] Verba nostra pauca ideo esse debere, quod etiam ea quae nosse nos arbitrarum, per speculum

*

**

Instinct mitic? Instinct logic? Primul nu ar da decât o divinitate iluzorie. Al doilea, dacă e să-l luăm singur, nu dă încă, dacă putem spune astfel, decât un Dumnezeu profan. Dar funcționează amândouă. Colaborează unul cu celălalt într-o sinergie misterioasă, dirijate de un „instinct divin”.

*

**

Toate încercările de „geneză”, la fel ca toate încercările de „reducere” – toate încercările de *geneză reductivă* – aplicate ideii de Dumnezeu păcătuiesc pe undeva. Idee aparte, idee unică, ea nu se încadrează în niciun sistem. O idee care străbate istoria umanității noastre, perturbând după bunul ei plac sintezele laborioase ale etnologilor și istoricilor, toate schemele evoluționiste, toate savantele „Fiziologii ale religiilor”. De îndată ce inteligența ajunge la maturitate, spontan, ideea de Dumnezeu încolțește în ea.

videmus et in aenigmate, et velut somnium comprehendimus, quod tenere nos aestimamus [...]” (P. L. XXIII, 1052). [= Să ne cunoaștem slăbiciunea, că pe cât de departe este cerul de pământ, pe atât de departe este opinia noastră de natura sa [...] Cine vrea să discute mai mult despre divinitate cade în nebunie [...] Cuvintele noastre ar trebui, așadar, să fie puține, pentru că și acele lucruri pe care credem că le știm, le vedem printr-o oglindă și într-o ghicitoare și le înțelegem ca într-un vis, crezând că le deținem] Sau sfântul ILARIE, *De Trinitate*, 1. I, c. XIX: „Comparatio terrenorum ad Deum nulla est; sed infirmitas nostrae intelligentiae cogit species quasdam ex inferioribus tanquam superiorum indices quaerere, ut, rerum familiarium consuetudine admonente, ex sensus nostri conscientia ad insoliti sensus opinionem educeremur. Omnis igitur comparatio homini potius utilis habeatur, quam Deo apta [...]” [= Nu există nicio comparație între lucrurile pământești și Dumnezeu; dar slăbiciunea înțelegerii noastre ne obligă să căutăm anumite aspecte ale lucrurilor inferioare ca indicii ale lucrurilor superioare, astfel încât, avertizați de lucruri familiare obișnuinței noastre, să fim conduși de la conștiința simțurilor noastre la opinia unei simțiri nefamiliare. Prin urmare, fiecare comparație ar trebui considerată mai degrabă utilă omului decât potrivită lui Dumnezeu.] În plus, contextul arată că am greși dacă am lua astfel de declarații într-un sens agnostic.

Dar oricât de indestructibilă ar fi de acum, este departe de a fi posibil ca ea să strălucească imediat cu întreaga ei splendoare. Departe și de a se instala imediat și pașnic la domnie. Dimpotrivă, la fel ca sămânța din Evanghelie care cade printre măcăciuni, s-ar putea crede că acest germene va fi repede sufocat sub proliferarea ne bună a miturilor. Sau, dacă rodește totuși, se pare că acest rod se amestecă atât de bine cu vegetația luxuriantă a grânelor sălbatice încât, în curând, este practic imposibil să le suprimi pe acelea fără să-l smulgi în același timp și pe el. Astfel, în măsura în care religia coexistă în această manieră cu mitul, ea îi comunică o forță nouă de seducție, care se întoarce împotriva ei înseși. Zeii, acești paraziți, se hrănesc în secret din ideea de Dumnezeu, pentru a-l împiedica pe adevăratul Dumnezeu să apară... De unde acest „potop de idolatrie”¹² care acoperă suprafața pământului. În așa măsură încât, pentru a ajunge la religia pură, mai degrabă decât să epurăm zeii și să-i punem la încercare pentru a-l reține pe acela dintre ei ale cărui titluri ar fi recunoscute ca autentice, pare necesar să-i cosim pe toți. Omul se va elibera de superstiție prin ateism¹³ – așteptând să recadă în superstiție. Sau poate, sau poate... Cu câte ipoteze nu va mai veni! Dar cum va scăpa din cerc? Pe orice cale o pornește, rațiunea sa se luptă să triumfe! Câte dificultăți are de învins! Câte iluzii de zădărnici! De fapt, în majoritatea cazurilor, câte incertitudini! Câți pași greșiți! Ce amestec constant de erori! Până la strigătul monoteismului – totuși atât de rațional asigurat – atât de des, ce lipsă de siguranță:

O, sprijin al pământului, și Tu care tronezi deasupra lui,
 Oricine ai fi, cu greu se apropie cunoașterea de Tine,
 Fie că ești Zeus sau Necesitatea supremă, sau spiritul uman...¹⁴

„[...] Dacă Dumnezeu însuși, rupând cercul fatal, nu-și va alege el însuși un confident pe care să-l însărcineze cu Anunțarea fraților săi.”¹⁵ Ceea ce poate

¹² BOSSUET, *Élévations sur les mystères*, 7e semaine (*Oeuvres*, ed. F. LACHAT, c. VII, p. 135) (1862).

¹³ Nu este acesta cazul Budismului pus în practică? Fondatorul său nu neagă, fără îndoială, zeii, dar îi declară pe toți incapabili de a asigura salvarea omului; ei înșiși au nevoie să fie salvați. Iar toți acei Buddha sunt mai presus de cei mai mari zei.

¹⁴ EURIPIDE, *Troienele*, vv. 884-886.

să aibă loc, spune autorul *Epistolei către Evrei*, „de mai multe ori și în mai multe feluri.”¹⁶

*

**

Într-o omenire făcută după chipul lui Dumnezeu, dar păcătoasă, constrânsă la o ascensiune lungă și timidă și totuși muncită încă de la trezirea sa de o chemare de sus, e normal ca ideea de Dumnezeu să fie în același timp mereu gata să iasă la suprafață și mereu amenințată cu sufocarea. Două tendințe s-au pus în mișcare de la început ca să oprească sau să deturneze elanul firesc către Creator. Una provine din condițiile înseși în care trebuie să trudească inteligența ca să se cucerească, puțin câte puțin, răzbind prin noapte¹⁷; cealaltă este, așa cum ne învață credința catolică, rodul imediat al deviației morale originare. Ambele tendințe, cea naturală și cea perversă, se întăresc reciproc pentru a

¹⁵ Cf. Conciliul Vatican Constituția *Dei Filius*, cap. II: *De revelatione*: „Huic divinae revelationi tribuendum est ut ea, quae in rebus divinis humanae rationi per se impervia non sunt, in praesenti quoque generis humani conditione ab omnibus expedite, firma certitudine et nullo admixto errore cognosci possint.” *Acta Concilii Vaticani*, col. 250. [= Această revelație divină este cea prin care toate lucrurile care, în lucrurile divine, nu sunt în mod inerent impenetrabile rațiunii umane, pot fi cunoscute cu ușurință, cu o certitudine fermă și fără nicio urmă de eroare, chiar și în starea actuală a neamului omenesc.]

¹⁶ *Evrei* 1,1 – Cf. sfântul TOMA, *Prima*, q. I, a. I; *Secunda Secundae*, q. II, a. 4; *Contra Gentiles* 1, I, c. IV; *In 3 Sent.* d. 24; *In Boet. de Trinitate*, III, I; *De Veritate*, q. XV, a. 10. [Adăugire manuscrisă pe exemplarul autorului: Augustin, *Sermo* 12, c. 4, n. 4: „Multi autem modi sunt quibus nobis loquitur Deus etc.” (*P. L.* 38, 102) (= Numeroase sunt modurile în care Dumnezeu ne vorbește etc.) (a se vedea întreaga dezvoltare)].

¹⁷ Cf. Mgr. Charles JOURNET, în *Nova et Vetera*, 1950, p. 192: „Era normal ca omul să treacă de la mentalitatea mitică și magică, unde imaginația ocupă locul central, la mentalitatea rațională și științifică, unde rațiunea este în centru; cu alte cuvinte, regimul nocturn al rațiunii ar trebui să preceadă regimul solar al rațiunii.” Vezi și Jacques MARITAIN, *Signe et Symbole*, în *Quatre essais sur l'esprit dans sa condition charnelle* (1939). G. VAN DER LEEUW, textul citat în nota următoare. Maurice PRADINES, *Esprit de la religion* (1941), p. 119: „Oricât de straniu ar părea, ne putem întreba dacă magia n-a purtat o vreme înaintea speciei torța rațiunii.” Sub acest aspect, magia se încadrează în ceea ce recent un istoric numea „paleopsihologie”. Dar acesta nu este, credem noi, decât unul dintre cele două aspecte ale realității. Cf. C. JUNG, *Introduction à l'essence de la mythologie*, tr. fr. P. 95 despre starea „cronic crepusculară” a conștiinței omului primitiv.